

שיטת החינוך בדין כפיה על המצוות

כופין על אכילת הפסח אף שאינו נהנה מאכילה זו

ספר החינוך בסוף מצוה ו (אכילת בשר הפסח) כותב: "וכלל גדול בכל התורה לכל שאומר שיבטל מצות עשה, שכופין אותו בית דין, אם יש כח בידם, עד שיקיימו". המנחת חינוך מקשה מדוע החינוך הביא את דין כפיה על מצוות עשה רק במצוה ו הרי חמש מצוות קדמו למצוה זו וארבע מתוכן הן מצוות עשה. אמנם מצוה ג' היא לאו (לא לאכול גיד הנשה) וייתכן וכפיה על לאוין שונה מכפיה על מצוות עשה, אבל מכל מקום היה לו לכתוב זאת באחת מארבע מצוות העשה שקדמו, שהן פרו ורבו, מילה, קידוש החודש והקרבת פסח. המנ"ח מיישב שהסיבה שהחינוך המתין עד מצוה ו' היא משום שבמצוות הקודמות אין חידוש שכופין עליהם, כי אין בהם חסרון אם מקיים את המצוה בכפיה מאחר שלבסוף המצוה מתקיימת, יש לו בניס, הערל נימול, החודש מקודש וקרבת הפסח קרב, מה שאין כן במצוות אכילת הפסח כאשר כופין אותו לאכול פסח אינו נהנה והוא שלא כדרך אכילה¹ או שיש חיסרון בזה שלא התכוין למצוה.² לגבי חסרון הכונה מפנה המנ"ח לרמב"ם בהלכות גירושין (ב, כ) שראינו בשיעורים הקודמים, שמסביר מדוע אין חסרון כשמקיים את המצוה בגלל הכפיה ולא כיון לשם מצוה.³

המנחת סולת מציע כיוון אחר ליישב קושיית המנ"ח (ובאופן דומה כתב האור שמח בהלכות מילה א, ב). לדעתו, החינוך לא כתב על הכפיה במצוות הקודמות כי על מצוות אלו אכן אין לכפות. לגבי מצות פרו ורבו הרמ"א בסי

¹ חידוש להחשיב אופן זה כ'שלא כדרך' כי מצד החפצא וגם פעולת הגברא האכילה היא רגילה.

² יש לעיי בכוונתו שבמצוות אכילת פסח יש חידוש שיש בה חיסרון שבגלל הכפיה לא התכוין למצוה, לכאורה גם בשאר המצוות שמקיים על ידי כפיה יש חידוש שכופין למרות שמצוות צריכות כוונה, ובכל המצוות צריך לדברי הרמב"ם על מנת להסביר מדוע אין בעיה של חסרון בכוונה.

³ הרב מרדכי פרום בספרו תורת הלוי על החינוך דוחה את הסברו של המנ"ח משום שאין חידוש בזה שכופין אדם לאכול כדי לקיים מצוה, שכן הדבר מפורש בגמרא ברי"ה (כח) שאומרת בפרוש שכופין על אכילת מצה, אם כן מה החידוש שהשמיע החינוך שאפשר לכפות על אכילה.

א כותב שנהגו לא לכפות על פרו ורבו (ע"ש), על מילה וקרבו פסח אין כופין כי יש בהם כרת ואין כופין על מצוות שיש בהם כרת, בדומה למצוות עשה שמתן שכרם בצידן שאין כופין עליהם מהטעם שפירש רש"י בחולין שמתן השכר אמור להיות דחף לקיים את המצוה ולא כפיית בית דין, כך גם במצוות שיש עליהם עונש כרת אין כופין עליהם (כי די בעונש הצפוי להוות כפיה). ולגבי קידוש החודש אי אפשר לכפות כיון שאם בית דין הגדול לא מקדש אין מי שיכפה אותם.⁴

סברת המנחת סולת שאין כופין על מ"ע שיש בהם כרת דומה לסברה שהובאה בשיעור הקודם בנוגע למ"ע שמתן שכרה בצדה, ולפיה, יש מקום לחלק בין מי שאינו יודע ספר ואינו מודע לשכר לבין מי שידוע לו על כך. הדעה החולקת סבורה שאפיון מצוה כמ"ע שמתן שכרה בצדה מחריג אותה מכלל המצוות שכן לכל מצוה יש שכר אלא שלא נדוע מהו וכאן כתבה התורה שכר ללמד שאין כפיה (כסימן ולא כסיבה) וה"ה במ"ע בהן יש כרת, זה העונש שגזרה חכמתו יתע' לעובר באלה ואין להסיק מכך שאין כאן מקום לכפיה וכדו'.

כפייה על המצוות בשבת

האחרונים דנו האם בית דין כופין על המצוות בשבת ויו"ט. הפרי מגדים בפתיחה הכוללת מצדד שכופין גם בשבת ויו"ט אולם המהר"ם שיק סובר שאין כופין. ר' מאיר דן (בעל הכלי חמדה בספרו חמדת ישראל) מביא ראיה מהגמרא בכתובות (פו, א) שאומרת "במה דברים אמורים במצוות לא תעשה, אבל במצוות עשה כגון אומרים לו עשה לולב ואינו עושה סוכה ואינו עושה מכין אותו עד שתצא נפשו", ר' מאיר דן מדייק שכתוב בדוקא סוכה ולולב ולא על מצות אכילת מצה משום שעליה כלל אין כופין כיון שמצוותה ביו"ט, וביו"ט אין כופין על המצוות. יש להעיר שהחינוך שראינו לעיל כתב שבית דין כופין על המצוות כבר משעה שהאדם אומר שלא יעשה את המצוה ולא רק בזמן מצותו, אם כן לדבריו יש אפשרות לכפות אדם על מצה אף אם אין כופין ביו"ט, וכגון שאדם אומר לפני פסח שהוא לא יאכל מצה בליל הסדר, שלדברי החינוך במקרה כזה נכפה אותו כבר מערב חג, אם כן לפי זה כבר אין דיוק מהגמרא בכתובות שלא הזכירה כפייה על מצות אכילת מצה כי אף אם

⁴ יש לעיין בכונת המנחת סולת, שבמקרה שבית דין לא מקיימים מצוה אין מי שיכול לכוף אותם לקיים.

תאמר שאין כופין ביו"ט מכל מקום יש מציאות של כפיה על מצות אכילת מצה לפני החג. על פי זה מבאר הרב פרום (בספרו תורת הלוי) שהסיבה שהחינוך כתב את הכפיה על המצוות רק במצות אכילת הפסח היא כדי להשמיע לנו חידוש שכופין על המצוות ואפילו ביו"ט וממילא הוא הדין שכופין בשבת.

רבינו יונה בספרו שערי תשובה (שער ג) כותב וז"ל: (אות ד) "ועתה נבאר חומר המצוות והאזהרות וחילוק העונשים וכו', (אות יא) עתה נבאר עונש חומר ביטול מצות עשה, אמרו רבותינו ז"ל אם יאמרו לו לעשות סוכה ולולב ואינו עושה מכים אותו עד שתצא נפשו", מדברי רבינו יונה רואים שכפיה על המצוות היא בגדר עונש, ולפי זה יש מקום גדול לשאלה האם כופין בשבת ויום טוב.

בית דין יכולים לכפות אך אינם מחויבים

תוס' (ב"ב ח, ב) הקשו כיצד כופין על מצות צדקה הרי היא מצוה שמתן שכרה בצידה, והבאנו שהאחרונים הקשו מדוע תוס' הקשו רק אחרי המעשה שרבה כפה את ר' נתן ולא על דברי רב נחמן שאמר שממשכנים ואפילו בערב שבת, וראינו כמה תירוצים. בסוף ספר דברי אליעזר (לרבי אליעזר יהודא פינקל ראש ישיבת מיר) יש קונטרס מתורתו של גיסו הרב אברהם צבי קמאי בשם זכור לאברהם, ובסימן י רא"צ קמאי מעלה כיוון נוסף מדוע תוס' הקשו רק על המעשה של רבא ור' נתן: בתשובות המיוחסות לרמב"ן תירץ את קושיית תוס' שעל מצוות עשה שמתן שכרה בצידה בית דין לא מחויבים לכפות אבל רשאים לכפות.⁵ נחלקו האחרונים איך לפרש דברים אלו, האם כוונתם שעל מצוות עשה שמתן שכרם בצידם בית דין צריכים לכפות אבל אם לא כפו לא מענישים את בית הדין על כך שלא כפו, או שהכוונה שאין בית דין צריך לכפות אבל הם רשאים לכפות אם הם רוצים, על כל פנים יוצא לשיטתם שגם על מ"ע שמתן שכרה בצידה בית דין רשאים לכפות.⁶

⁵ ושמה זו כוונת תוס' בתירוצם האחרון. תוס' כותב שבי"ד לא נענשים, מבואר שעליהם לכוף אבל אם לא עשו כן פטורים מענש ועי' מהר"ם בדעת תוס' ושי"ך חו"מ קז.

⁶ יש לעי' עוד בסברא שבתירוצו זה, כי אם מטרת בית הדין היא להעמיד את הדת על תילה, אם כן מה הסברא שיש דברים התלויים ברצון הבית דין. ועוד היכן מצינו פעולות שהן רשות לבית הדין. ור' שמואל כתב שכיון שאיכא מתן שכרה בצדה אין בית הדין יכולים לכוף מדין בי"ד שמכים בכפיה לקיים מצוה אלא רשאים להכות מדין אפרושי מאיסורא כמו כל אדם שמכה לאפרושי מאיסורא ומשו"ה מכים רק הכאה בעלמא ולא עד שתצא נפשו ולפי"ז יוצא חידוש שגם בכבוד אב שליכא לאו אלא עשה שייך לאפרושי מאיסורא.

שליחותייהו קעבדינן שייך רק בדינים בהם בית דין מחוייב לכפות

החינוך כותב שבזמן הזה לא כופין על המצוות כי ידינו לא תקיפה. לשיטת קצוה"ח שבשביל לכפות צריך בית דין יש לכאורה מניעה אחרת מלכפות והיא מצד שאין בזמן הזה בית דין סמוכים, אבל רא"צ קמאי כותב שעל חסרון זה אפשר להתגבר כיון שיש דין של "שליחותייהו קעבדינן" וכך אפשר לכפות בזמן הזה (אילו ידינו היתה תקיפה). רא"צ קמאי מחדש ששייך לומר "שליחותייהו קעבדינן" רק על מה שהראשונים היו חייבים לכפות, אבל מה שהיה תלוי ברצון הדיינים אם לכפות אין את הדין של שליחותייהו קעבדינן. ייתכן ולפי דברי הזכור לאברהם יתחדש שהיום לא עושים שודא דדייני, שפירושו שהדיין עושה כראות עיניו, כי אין על זה את הדין של שליחותייהו קעבדינן.

על פי זה מסביר הזכור לאברהם מדוע הקשה תוס' רק על המעשה של רבא ולא על דברי רב נחמן, משום שהיה אפשר לומר שכל מה שרב נחמן אמר שממשכנים על הצדקה זה משום שבית דין סמוכים יכולים להחליט לכפות על הצדקה אף שאינם מחוייבים לכפות (כיון שמתן שכרה בצידה), אבל בזמן הזה אין כופין כלל על מ"ע שמתן שכרם בצידה כיון שב"ד אינם מחוייבים לכפות ובכהאי גוונא אין דין שליחותייהו קעבדינן, ונמצא לפי זה שלכאורה על מצות צדקה אין כופין בזמן הזה. כל זה היה מתרץ המימרא של רב נחמן שממשכנים על הצדקה, אבל את המעשה שרבא כפה את רב נחמן והמעשה היה בזמן הזה לכן תוס' התעוררו לשאול איך כפה הרי זו מצות עשה שמתן שכרה בצידה.

כפייה משום שעבוד על המצוות

הזכור לאברהם מציע אפשרות נוסף. דברי רב נחמן שממשכנים על הצדקה ניתנים להבנה גם לא מצד כפייה על המצוות אלא משום שיעבוד נכסים, לכן תוס' הקשה דוקא על רבא שסי"ל שיעבודא לאו דאורייתא ולא ייתכן שרבא כפה משום שיעבוד נכסים על כן הקשו רק על דברי רבא וכנ"ל.